

Toplum ve Sosyal Hizmet

ISSN: 2147-3374 / E-ISSN: 2602-280X

Araştırma Makalesi / Research Article

Covid-19 Kaynaklı Ölümelerde Yerine Getirilemeyen Ritüeller ve Ölümün Toplumsal Bağlamından Uzaklaşması

Unfulfilled Rituals in Deaths Due to Covid-19 and the Distancing of Death from its Social Context

Yunus BUCUKA¹

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Bingöl Üniversitesi
Fen Edebiyat Fakültesi, Sosyal
Hizmet Bölümü,
ybucuka@bingol.edu.tr,
ORCID: 0000-0003-3001-2646

Başvuru: 04.10.2021
Kabul: 14.11.2021

Atf:
Bucuka, Y. (2021). Covid-19
kaynaklı ölümlerde yerine
getirilemeyen ritüeller ve ölümün
toplumsal bağlamından uzaklaşması.
Toplum ve Sosyal Hizmet, Covid-19
Özel Sayı Cilt 1, 103-123. DOI:
10.33417/tsh.1004546

ÖZET

Ölüm; oluşturduğu toplumsal etkiler itibariyle sosyolojik niteliğe sahip bir olgudur. Defin, cenaze merasimi, taziye, mevlit ve yas süreci ile önemli bir toplumsal alan oluşturmaktadır. Ölüm sonrası gerçekleştirilen toplumsal ritüeller ölümün neden olduğu sorunların etkisini en aza indirmeyi amaçlar. Bu ritüeller gündelik hayatın olağan seyri içerisinde gerçekleşmektedir. Ancak Covid-19 nedeniyle meydana gelen ölümlerdeki olağandışı koşullar bu ritüellerin yerine getirdiği işlevleri engellemektedir. Çalışmada, Covid-19 kaynaklı ölümlerde yakınıni kaybedenlerin yaşadıkları deneyimlerinin belirlenmesi amaçlanmaktadır. Ayrıca bu süreçte yerine getirilemeyen ritüeller nedeniyle ortaya çıkan sorunların tespit edilmesi de hedeflenmektedir. Çalışma betimsel nitel bir araştırmadır. Çalışmanın araştırma grubu Bingöl ilinde ikamet eden, Covid-19 salgını nedeniyle yakınlarını kaybeden ve amaçlı örneklem tekniğiyle ulaşılan on altı kişiden oluşmaktadır. Katılımcılardan görüşme tekniğiyle elde edilen veriler betimsel analiz ile çözümlenmiştir. Covid-19 kaynaklı ölümlerin kötü ölümler olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca bu süreçteki çeşitli koşullar, izolasyon ve kısıtlamalarla yerine getirilemeyen ritüeller nedeniyle yakınlarını kaybeden kişilerin acıyı ve yası yalnız ve travmatik düzeyde yaşamak zorunda kaldıkları, akraba ve arkadaşlarından yeterli sosyal destek alamadıkları, bunun da kendilerinin hayata uyumunu zorlaştırdığı belirlenmiştir.

Anahtar kelimeler: Covid-19, ölüm, ritüel, taziye, yas

ABSTRACT

When considered in the context of the sociology of death, death is a sociological phenomenon with many qualities. It forms an important social space with the process of burial, funeral, condolence, mawlid, and mourning. Social rituals performed after death aim to minimize the effects of the problems caused by death. This happens in ordinary life. However, unusual conditions prevent the functions of these rituals in deaths due to Covid-19. The study is aimed to determine the experiences of those who lost their relatives due to the Covid-19. In addition, it is aimed to identify the problems that arise due to the rituals that cannot be performed in this process. The study is a qualitative research. The research group of the study consists of sixteen people residing in Bingöl province, who lost their relatives due to the Covid-19 outbreak and the participants were reached by purposeful sampling technique. The data obtained from the participants through the interview technique were analyzed by descriptive analysis. Deaths from Covid-19 have been found to be bad deaths. In addition, it has been determined that people who lost their relatives due to various conditions, isolation, and rituals that could not be performed had to suffer from a traumatic level of pain and grief, and they did not receive enough social support from their relatives and friends that makes it difficult for them to adapt to life.

Keywords: Covid-19, death, ritual, condolence, mourning

GİRİŞ

Yeni Koronavirüs Hastalığı (Covid-19) ortaya çıkışından itibaren tüm dünyaya hızla yayıldı. Dünya Sağlık Örgütü, Mart 2020'de Covid-19'un bir salgın olarak nitelendirilebileceğini açıkladı. Salgın yalnızca bir sağlık krizi değil, beraberinde insanların günlük yaşamlarında hızlı ve önemli değişiklikler de meydana getirdi. Korona virüsün yayılmasını kontrol altına almak için küresel olarak uygulamaya konulan fiziksel izolasyon, seyahat kısıtlamaları ve karantina önlemleri birçok yeni soruna da neden olmaktadır (Lupton, 2020).

Covid-19 salgını, bu yüzyıldaki en kötü halk sağlığı krizlerinden biridir. Bu nedenle dünya çapında çok sayıda kişinin ölümü beklenirken, geride kalanlardan milyonlarca insan da yas tutacaktır. Bu durumun sonrasında muhtemelen yas yaşayan çok sayıda insanda uzun süreli keder gelişecektir (Gesi vd., 2020:1-3).

Bu küresel salgın, insanların, sevdiklerinin yasını nasıl tuttukları dahil olmak üzere, günlük yaşamlarını ciddi şekilde değiştirmekte, sosyal düzeni ve sosyal uygulamaları yeniden yapılandırmaktadır. Salgında ölüm ve yas, çeşitli bağlamlarda sayısız birey, ailenin yaşamında yeni temalar olarak ortaya çıkmaktadır. Salgın kısıtlamaları ve sosyal mesafe önlemleri nedeniyle, yaşamlarının sonunda olanlar, aileleriyle temas şansı bulmadan ölmektedirler. Genellikle bir kişinin ölümünü izleyen ritüeller ve uygulamalar da salgının yayılmasını kontrol altına almak adına yasaklanmaktadır. Salgın, yas tutanları geleneksel bir veda, cenaze ve yakın fiziksel ilişkilerden uzaklaştırmaktadır. Normal yas süreci değiştirmekte, yas tutanları herhangi bir destek ve ilgi görmeden izolasyonda yas tutmaya zorlamaktadır (Hamid ve Jahangir, 2020:19).

Dünyanın her yerinde Covid-19 salgını nedeniyle ölümler genellikle kötü koşullar altında, donanımı yetersiz kalabalık hastanelerde ya da izole edilmiş bakım tesislerinde meydana gelmektedir. Pek çok ülkede, bulaşma korkusu nedeniyle normal yas ritüelleri yasaklanmıştır. İtalya'da tabut taşıyan uzun kamyon sıralarını ya da New York hastanelerinin dışında soğutulmuş araçlarda derme çatma tabutlar içinde saklanan sayısız ölü ya da toplu mezarlara gömülen sahipsiz ölümler travmatik durumu ortaya koymaktadır (Demertzis ve Eyeran, 2020:431).

Bu salgın hem kişide hem de ailesinde, güvensizlik, çaresizlik, umutsuzluk vb. birçok istenmeyen sonuç doğurmaktadır (Dağlı Ayakdaş vd, 2020:191). Ayrıca salgın dolayısıyla hasta kişiler ve yakınları özellikle sosyal damgalamaya ve ayrımcı tutumlara maruz kalmaktadırlar (Ertem, 2020:137). Bununla beraber birçok kişi salgın dolayısıyla yakınlarından uzaklaşma, onların sağlıklarından kaygılanma, karantina korkusu ve benzer ölüm ya da ayrı kalma korkusu yaşamaktadır (Sargin ve Kutluca, 2020:68).

Bu doğrultuda, Covid-19 kaynaklı ölümler nedeniyle yakınlarını kaybedenlerin yaşadıkları deneyimlerinin belirlenmesi amaçlanmaktadır. Bunun yanında salgın ve ölüm sürecinde ölüm sonrasında yerine getirilemeyen ritüeller dolayısıyla ortaya çıkan sorunların tespit edilmesi de hedeflenmektedir.

Ölümün Anlamı

Ölüm önemli tarihsel ve toplumsal olgulardan biridir. Tarihsel, antropolojik, sosyolojik, felsefi gibi birçok boyutu bulunmaktadır. Dolayısıyla, ölümün yaşayanlar için bir sorun olduğu anlaşılmaktadır. Ölenlerin bu konuda bir sorunları yok, onlar için ne korku ne de keyif söz konusudur. Bu dünyada ölen pek çok varlık arasında, ölmenin bir problem olduğunun farkında olan yalnızca insanlardır. Tüm canlılar içinde sadece insanlar öleceklerini bilir, kendi sonlarını tahmin edebilir ve bunun her an gelebileceğinin bilincindedirler. Aslında insanlar için sorun yaratan ölüm değil, ölümün bilgisidir (Elias, 2001:3-5).

Ölüm kaçınılmaz ve geri döndürülemezdir. Bireyin hakkında asla bilgi vermeyeceği tek kişisel olaydır. Tarih boyunca, bilinen her kültürün ölümü nihai ritüel olarak tanımlamak ve ölümün sonuçlarıyla başa çıkmak için kuralları ve normları vardır (Riley, 1983:192). Yüzyıllarca, birçok insan ölümü merak edip anlamaya çalışmıştır. Filozoflar yaşamın ve ölümün önemi üzerinde kafa yormuşlar. Akademisyenler eskatolojik durumlarla ilgili düşünceler belirlediler. Tarihçiler, geçmişten ölümle ilgili belgeler arşivlediler. Sanatçılar ve yazarlar, ölüm ve ölüm kavramsallaştırmaları konusunda eserler ürettiler. Arkeologlar, eski kalıntılar buldular ve yaşam-ölüm örneklerini deşifre ettiler. Tıp uzmanları, yaşamın ve ölümün fizyolojik ölçümlerini test ettiler (Yakkaldevi, 2013:1).

Ölümün en önemli boyutlarından biri toplumsal hayatta edindiği anlam ve etkidir. Her toplum bu hususta çeşitli pratikler ve ritüeller üretmiştir. Kendine dair olanı kutsal ve aşkın hale getirerek tartışılmaz kılar. Ölüm de toplumsal kılınarak kutsallaştırılmıştır (Akpolat, 2013:122). Dolayısıyla ölüm, içinde meydana geldiği sosyal çevre tarafından şekillendirilir (Charmaz, 1980:127). Ölüm sosyal bir boşlukta gerçekleşmez. Bireylerin ve grupların bu fenomeni nasıl deneyimledikleri, büyük ölçüde sosyal bağlamdan etkilenecektir. Bununla birlikte, literatürde ölümle ilgili çalışmaların çoğu, sosyolojik faktörlere çok az atıfta bulunmakta veya hiç referans vermemekteler (Thompson vd., 2016:172).

Toplumlar geçmişten bugüne ölüme dair semboller ve kültürel motiflerle hayatı anlamlandırmaya gayret etmişlerdir. Bu nedenle ölüm, ürettiği kültürel unsurlarla sosyolojinin önemli olgularından biri olmuştur. Ölüm sosyal gerçekliğin anlaşılması için kilit olgulardan biridir. Toplumlarda hakim inançlar, kültürel pratikler ölümün sosyolojisi için önemli ip uçları taşırlar. Sosyolojik bakımdan ölümü analiz etmek; toplumsal hayatta nasıl üretildiğini ve ölümün ardından ortaya çıkan iletişim ağını çözümlenmeyi gerektirir. Ölüm, kültürel olarak yeni kuşaklara aktarılır. Toplumsal rol kaybına neden olur. Bireyin ölümüyle ortaya çıkan boşluğu aşmak için ise roller paylaşılır ve yeni anlamlar oluşturulur (Sağır, 2016:6-7).

Ölümün toplumsal yapıda çeşitli fonksiyonları bulunmaktadır. Ölüm toplumsal bütünleşmeye ve yapının sürdürülmesine katkı sunmaktadır. Ölüme dair ritüeller dayanışmayı güçlendirir. Bu fonksiyonların yanında ölüm, toplumsal hayatın olağan akışını alt üst edebilmektedir. Toplumsal ilişkilerde boşluklara neden olur. Belirsizliği dolayısıyla sosyal yapıda düzensizlikler ortaya

çıkarmaktadır (Burcu ve Akalın, 2008:50). Ölüm ritüeller vasıtasıyla bireyleri bütünleştirir. Ölüm bilhassa ağıt ve methiyelerle onaylanır. Toplumsal yapı ölüm ile dinamik bir süreç kazanır. Ritüellerle kültürel bellek tazelenir ve toplumsal sistemin güncellenmesi sağlanır (Kara, 2009a:128-130).

Ölüm merasimleri, yas ve taziye gelenekleri, kurban kesme gibi toplumsal pratikler, toplumda bir iletişim ağına kaynaklık eder. Bu iletişim ağı da bireysel ve toplumsal kimliklere biçim vererek sosyalleşmeye katkı sunmaktadır (Sağır, 2013:127). Yapısal işlevselci kuramda ölüm toplumsal sistemin ve yapısal düzenin sürekliliğini sağlamanın yanında yaşamın dengesini olumsuz etkilediği sosyal boşluk yarattığı da vurgulanmaktadır. Sembolik etkileşimci kuramda, ölüme dair anlam, duygu, deneyimlerin kültürce nasıl değerlendirildiği ön plandadır. Ölüm karşılıklı etkileşim ağının açıklanabilmesine de etki etmektedir. Çatışmacı kuram ölümü çıkar çatışmaları ve eşitsizlik çerçevesinde değerlendirmektedir. Medikal destekler, kaynakların kullanımı gibi eşitsizlikler hayatı ve kalitesini bunlarda ölüme ilişkin anlamın temelinde bulunmaktadır. Ayrıca ölüme dair eşitsizlik kişinin ait olduğu sınıfla da alakalıdır. Ölümün inkârı tezi yaklaşımında ise modern yaşamda sadece ölüm değil, ölüme ilişkin her şey uzağa atılmıştır (Burcu ve Akalın, 2008).

Ölüme dair geleneksel kabul onun insana alışıldık, bildik ve yakın olduğundan endişe ve korkuya neden olmadığıdır. Bu yaklaşım günümüzdeki tavrımızla uyumlu değildir. Bugün artık ölüm kelimesini dahi duymak istemiyoruz. Geleneksel yaşamda ölüm ev içinde gerçekleşirdi. Akrabalar, arkadaşlar, komşular bulunmaktaydı. Hatta çocuklar da bu olaya şahitlik ederlerdi. Bu ölüm "evcilleştirilmiş ölüm"dür. Bu kavram ölümün vahşi olduğunu anlatmamakta bilakis onun günümüzde vahşi hale getirildiğini vurgulamaktadır (Aries, 2020:37-38). Gelişmiş toplumlarda ölmenin ve ölüm deneyiminin doğası, Rönesans'la birlikte ortaya çıkan ve birçok dalgalanmayla bugüne kadar devam eden güçlü bireyselleşme hamlesine atıfta bulunulmadan tam olarak anlaşılabilir (Elias, 2001:58).

Ölüm modern hayatın ötekisidir. İnkâr edilir. İnsanlar ölmez, onların ölümüne bazı unsurlar neden olur. Modernite, ölmekte olan insanları görünür olmaktan uzaklaştırmaktadır. Böylece metafizik bağlamından koparılmaktadır. Ölüm akla uygun hale getirilmekte ve tıp uzmanların denetimine bırakılmaktadır. Artık insanla ölümü arasında doktorlar vardır. Onlar ölümle değil, ölüme neden olan sorunlarla mücadele etmektedirler (Bauman, 2012). Modern kent yaşamı ölümü hayatın dışına atmaktadır. Mezarlıklar "ölülerin getto"ları kentin dışına taşınmıştır (Akpolat, 2013:130). Modern hayat, ölümü tabulaştırmıştır. Ölüm artık evlerde değil, hastanelerde, kliniklerde gerçekleşmektedir. Cenaze merasimleri kısa tutulmakta, adeta ölen kişiden bir an önce kurtulmak istenmektedir (Başok Diş, 2018:390). Defin işlemlerinde artık profesyonel kurumlar bulunmaktadır. Bu profesyoneller ölüyü defnetmiyorlar adeta "ölüyü ortadan kaldırıyorlar" (Ünal, 2011:124). Geleneksel toplumlarda bilhassa dinlerin ölüm sonrası hayata ilişkin kabulleri, modern, seküler ve pozitivist anlayışlar ile etkisiz hale getirilmişlerdir (Sağır, 2012:905-906). Modern hayat ölümü, yaşarken unutulması gereken bir olguya dönüşmektedir. Ölümle hayat arasındaki mesafe giderek artmakta, ikisi arasındaki ilişkinin yerini kaçış almaktadır (Durmuşoğlu ve Ataman, 2018:123).

Araştırma alanımızda, modern hayatın ölüme yaklaşımına karşın, ölüme dair geliştirilen modern atıflar zayıf niteliğe sahiptir. Ölümün metafizik bağlamı güçlü ve ölüme dair ritüeller anlam ve güçlerini sürdürmektedir. Ölüm çoğu zaman hastanelerde gerçekleşse de evler hala ölüm mekânları ve ölüm döşeği de önemli bir ana karşılık gelmektedir.

YÖNTEM

Çalışma, nitel betimsel bir araştırmadır. Nitel araştırmalar derinlerde saklı olanı, dile getirilmeyeni, gündelik hayatta kolayca gözlemlenmeyi ön plana çıkarmayı amaçlamaktadır (Bal, 2013). Çalışmada nitel araştırma desenlerinden biri olan fenomenolojik (olgubilim) desen kullanılmıştır. Bu desen, kişisel algı ve deneyimler yoluyla olgulara ne anlamlar yüklediğini belirlemeye de çalışmaktadır. Dolayısıyla fenomenolojik araştırmalar, kişilerin yaşadıklarını nasıl anlamlandırdığını keşfetmeyi amaç edinir. Bu da insanların fenomenlere dair deneyimlerinin derinlemesine bir şekilde anlamayı sağlamaktadır (Patton, 2014:104).

Çalışma Grubu

Çalışmanın grubunu Bingöl'de ikamet eden; anne, baba, dede, nine, kardeş gibi yakınlarını Covid-19 nedeniyle kaybetmiş, bu ölümlerden sonra taziye kuramamış ve bazı ölüm ritüellerini, olağan zamanlarda olduğu gibi, yerine getirememiş bireyler oluşturmaktadır. Çalışmanın örneklemini amaçlı örnekleme yöntemlerinden kolay ulaşılabilir durum örnekleme ile seçilen on altı kişi oluşturmaktadır. Katılımcılar ile ev, iş yeri, park gibi kamuya açık mekânlarda görüşmeler yapılmıştır. Fenomenolojik araştırmalarda çok sayıda kişiyle görüşmek, daha geniş ve derin bilgi elde etmemizi sağlamayabilir. Görüşülecek kişi sayısı önemlidir ancak onlardan elde edilen bilgilerin niteliği de önem arz eder (Baş ve Akturan, 2013:90). Bu doğrultuda yapılan on altı görüşmenin ardından katılımcılardan elde edilenlerin bilgilerin birbirini tekrar etmesi ve benzer içeriklere vurgu yapması bakımından doyum noktasına eriştiği kanaatine varılmış ve katılımcı sayısı on altı ile sınırlandırılmıştır. Bu süreçte katılımcılara ulaşma konusunda mahalle muhtarlıklarından destek alınmıştır. Ayrıca arkadaş, akraba ve tanıdık kişilerin vasıtasıyla da katılımcılara ulaşılmıştır.

Çalışma grubunu oluşturan katılımcıların çoğu birinci dereceden yakınlarını kaybetmişlerdir. Kaybedilen kişilerin büyük oranda 80 yaşını aştığı tablodan anlaşılmaktadır. Katılımcılar farklı meslek alanlarından, çoğunluğu kırklı ve ellili yaşlarda olan kişilerdir.

Tablo 1. Çalışma Grubuna İlişkin Bazı Demografik Bilgiler

Kod	Yaş	Meslek	Ölen Kişi Yakınlığı ve Yaşı	Kod	Yaş	Meslek	Ölen Kişi Yakınlığı ve Yaşı
K1	51	Kamu Personeli	Anne, 80+	K9	38	Kamu Personeli	Amca, 72
K2	56	Arıcılık	Baba, 80+	K10	41	Esnaf	Dede, 85
K3	50	Kamu Personeli	Baba, 81	K11	47	Esnaf	Baba, 80+
K4	57	Kamu Personeli	Kayınbirader, 49	K12	26	Çalışmıyor	Baba, 63
K5	41	İşçi	Baba, 81	K13	35	Kamu Personeli	Dayı, 51
K6	43	Kamu Personeli	Babaanne, 80+	K14	47	Şoför	Anne, 85
K7	49	Esnaf	Anne, 86	K15	33	Çalışmıyor	Dayı, 65
K8	36	Kamu Personeli	Ağabey, 62	K16	35	Kamu Personeli	Baba, 71

Veri Oluşturma Süreci

Fenomenolojik araştırmalarda temel veri toplama aracı görüşmedir (Yıldırım ve Şimşek, 2008:75). Görüşmede, sorular eşliğinde belirlenmiş kişilerden bilgi elde etmek amaçlanır (Büyüköztürk vd., 2014:150). Yarı yapılandırılmamış görüşme ile hazırlanmış soru listesiyle görüşmeye başlansa da görüşme sürecinde gerektiğinde derinlemesine sorular da kullanılmıştır (Kıncal, 2014:153). Araştırmada yarı yapılandırılmış görüşme tekniği kullanılmıştır. Araştırmada veri toplama süreci Mart ve Nisan 2021 ayları arasında yürütülmüştür. Öncelikle her katılımcıya araştırmanın amacı, görüşmenin kapsam ve içeriği ile ilgili bilgiler aktarılmıştır. Katılımcılardan izin alındıktan sonra görüşmeler kayıt altına alınmıştır. Görüşmelerin ikisi telefonla diğerleri ise yüz yüze gerçekleştirilmiştir. Konunun hassasiyeti gereği yakınına kaybetmiş kişilerle görüşme sürecinde kullanılan dil için azami dikkat gösterilmiştir. Duygusal bazı anlarda görüşmelere ara verilmiş ve uygun koşullar sağlandıktan sonra devam edilmiştir. Görüşmeler 30-60 dakika arasında çeşitli sürelerde yapılmıştır. Katılımcılardan izin alınarak görüşmeler kayıt altına alınmıştır. Bu kayıtlar deşifre edilmiş ve veriler betimsel analiz tekniği ile değerlendirmeye tabi tutulmuştur. Katılımcılardan yapılan alıntılar katılımcı sırası ve yaşı (K1, 51) şeklinde kodlanmıştır.

BULGULAR VE TARTIŞMA

Araştırmada, elde edilen veriler betimsel olarak analiz edilerek kod ve temalara ulaşılmıştır. Bu doğrultuda bulgular; iyi ölüm-kötü ölüm, taziye olgusunun toplumsal ve kültürel işlevleri, biyografik meşrulaştırılma aracı olarak taziye, travmatik yas - karmaşık yas, olağan toplumsal hayata uyum olarak başlıklandırılmıştır. Bu çerçevede katılımcıların ifadeleri ile literatür arasında ilişkiler kurularak değerlendirmeler yapılmıştır.

İyi Ölüm-Kötü Ölüm

Ölüme ilişkin literatürde iyi, kötü, acılı ölüm gibi tanımlamalar bulunmaktadır. Belli bir sırada ya da düzende gerçekleşen ölümlere iyi ölüm denir. Bu hayatta kalanlara ölümle ilgili kontrolün kendi ellerinde olduğu hissini verir. Aksine, kötü ölümler kontrolsüzdür ve yanlış yerde, yanlış zamanda meydana gelirler. Çoğunluk için, iyi ölüm acısız şekilde yorumlanır (Bradbury, 1996:85). "İyi ölüm", ölen kişinin sevdikleriyle veya manevi destek sağlayabilenlerle birlikte ölmesi anlamına gelir. "Kötü ölüm", bir hastanede sevdiklerinden uzakta "tek başına ölme"dir (Bear vd., 2020:15). Covid-19 ölümleri "kötü ölüm" örneğidir. Fiziksel rahatsızlık, nefes almada zorluk, psikolojik sıkıntı ve hastanın sosyal izolasyonuyla meydana gelmektedir. Bu ölümlerin her biri, yakınına kaybetmiş kişilerin depresyon, anksiyete ve öfke semptomlarının ortaya çıkmasına da neden olduğu bilinmektedir (Carr vd., 2020:1). K4'ün, salgın döneminde ölen yakını ile ilgili ifadeleri tam olarak bir kötü ölüm örneğini ifade etmektedir. Sevdiklerinden uzakta, tek başına, yoğun bakımda, yakınlarının nezaretinde olamayan defin ve taziye sürecinden yoksun, genç bir ölüm:

"Kayınbiraderim kırklı yaşlardaydı. Maalesef acı bir ölümdü. İstanbul'da vefat etti. İki çocuğu var, yetim kaldılar. Salgında ilk zamanlar olduğu için bir tedirginlik ve korku vardı. Herkesi paniğe sürükledi. Cenazesini memlekete bile getiremedik, orada toplu mezara defnetmek zorunda kaldık. Tüm kardeşleri farklı illere dağılmış, anne baba da olmayınca taziye dahi kurulamadı. Sanki boşlukta öldü gibi. Yanında o vakit hiç kimse yoktu, direk yoğun bakıma aldılar. Hiç kimse onunla temas dahi kuramadı." (K4, 57).

İyi bir ölüm, öncelikle huzur içinde samimi konuşmalarla, fiziksel ve duygusal destek açısından tanımlanır (Semino vd., 2014:681). Genellikle ölüm döşeği sahnesi ile ilişkilendirilir. Aile ve din görevlileri yatağın başında hazır bulunurken, ölen kişi bir teslimiyet ve haysiyet gösterisiyle vedalaşır. Bradbury buna kutsal iyi ölüm adını verir (Bradbury, 1996:87-88). Bradbury'nin altını çizdiği özelliklerin aksine salgın ölümlerinde katılımcıların tümü gerçekleşen ölüm olayı ve koşullarını betimlerken, insanların arzu etmedikleri, başa gelebilecek en kötü ölümlerden olabileceğini belirtmişlerdir. Bu noktada, yoğun bakım koşullarında gerçekleşen ölümleri zor, kötü ve acı verici olarak nitelenmektedir. K7 ilgili konuda şu ifadelerle yaşadıklarını dile getirmektedir:

"Annemi, oksijen yeterli gelmiyor diye yoğun bakıma aldılar. Annem, 'Beni yoğun bakıma götürme, beni eve götür' dedi. Üzerini örttükleri kapak gibi bir şey vardı. Onu kapatınca çok korktu ve beni eve götür, kendi evimde öleyim dedi. Ben de hüzünlendim eve götürmek istedim ama dediler ki 'Belki şifa olur iyileşir, bu sorumluluğu alma'. Onu bir daha görmedim, görmedik." (K7, 49).

Kötü ölümler aile üyelerinin merhum ile anlamlı sohbetler yapmasını ve "bitmemiş işlerin" çözülmesini engeller. Ayrıca sevilen birinin acı çektiğini görmede acıyı artırır ve aile üyelerini kendilerinin suçlu hissetmesine neden olabilir. Sevdiklerini yıkıcı durumdan koruyamadıklarına işaret eder (Carr vd., 2020:5). Yaşlılar çevresel ilişkilerinden ve bu hayatlarından kopmamaktadırlar. Her ne kadar ölüm hastanelerde ve profesyonel destekle birlikte gerçekleşse de onlar için iyi ölüm evde

gerçekleşen ölümdür (Nerse, 2020:151). Salgın döneminde gerçekleşen ölümlerde iki yönlü bir bakış geliştirilebilir. İlki yalnız ve izole edilerek kimi zaman acılar eşliğinde hayata gözlerini yuman kişiler diğer yandan da hiçbir şekilde yakınlarına son anlarında destek olamayan ve onların son anlarında yanlarında bulunmayan kişilerin değerlendirilmesinde ortaya çıkan değerlendirmedir. Her iki açıdan da zikredilen ölümler birer kötü ölüm örneği olarak görünmektedir. K2'nin ifadeleri bu iki yönlü vurguyu taşımaktadır:

"Babam seksen yaşının üstündeydi. Burada değildi. İl dışında hastalık bulaştıktan sonra üniversite öğrenci yurtlarından birinde karantinaya alındı. Karantinada olduğu için hiçbir kimse ile görüşürülmüyordu. Evlatlarıyız, ama ulaşamıyoruz, hiçbir şey yapamıyoruz, destek olamıyoruz. Biz onu iyileşiyor diye beklerken, alıp getireceğiz diye umarken, birden fenalaşıp hakka teslim olmuş. Nasıl can verdi, nasıl zorluklar yaşadı, son saatleri nasıldı. Bizim için çok ani oldu. İnsan babasının yanında değil, uzakta bilmediğimiz bir yerde hayatını kaybediyor, bu ölüm çok daha zor. Çok üzücü, vicdanı sızlatıyor." (K2, 56).

Covid-19, yalnızca insanlarda ciddi fiziksel hasar ve zihinsel sıkıntılara değil, aynı zamanda toplumda sorunlara ve işlevsel problemlere de neden olabilir. Yaslı insanlara empoze edilen benzeri görülmemiş düzeylerde sosyal kısıtlamalar, insanların ölüm ve ölme karşısında kullanabilecekleri destek kaynaklarına engel olabilir. Dahası, Covid-19 ölümleri, aile mevcudiyetini, ağrısız ve sorunsuz bir ölüm sürecini destekleyen 'iyi ölüm' hakkındaki baskın halk ve sağlık söylemlerini ihlal eder (Fang ve Comery, 2020:6). Covid-19 hastaları aşırı fiziksel rahatsızlık ve sıkıntı ile ölebilir. Bu nitelikteki acı, önleme ve kontrol önlemlerinin sonucu olarak sevdiklerinden zorla ayrılmak suretiyle daha da artabilir. Bu şekilde ölüm, yalnız ölüm parametrelerini de yansıtır (Fang ve Comery, 2020:7). Katılımcılar ölümü kabullenme sürecinde yaşadıkları en zorlu unsurun ölümün gerçekleşme koşulu olduğunu ileri sürmektedirler. Her ölüm zor kabul edilmektedir. Ancak ölenin yanı başında olmak aileler için önemli bir görev ve sosyal bir ritüel olarak değerlendirilmektedir. Kişinin yatağında, evinde son anlarını geçirmesi ve bu süreçte yakınlarının onun yanı başında çeşitli dini ve manevi ödevlerini yerine getirmeleri iyi bir uğurlamayı ifade etmektedir. K5 yaşadığı iki önemli ölüm deneyimini paylaşırken bu hususu önemli bir şekilde vurgulamaktadır:

"Abimin ölümü benim evimde oldu. Gözümün önünde acı çekiyordu. Hastalık iyice ilerlemişti. Doktor abin için tıbben yapacak bir şeyimiz yok dedi. Bu illet (kanser) bütün vücudu, organları kaplamış. Çok geç. Ölüm döşeğinde abimin yanındaydık. Başında Kur'an okunuyordu. Çoluk çocuğu yanındaydı, kardeşleri başındaydı. Herkes elinden geleni yapmıştı. Beklenen bir ölümdü. Ancak babamın ölümü çok zordu. Hastaneye yatırdım, ama çok pişman oldum keşke evde yanında olsaydım. İlaçlar onu gittikçe kötüleştirirdi. Üç dört gün normal serviste onunla beraber kaldım, sonra yoğun bakıma aldılar. İnsan anlıyor, artık geri dönmeyecek, öleceğini anlıyorsun. Telefon numaramı aldılar acil bir şey de telefon ararız diye. Telefon her çaldığında, şimdi ölüm haberi gelecek, ölüm haberini verecekler. Öyle de oldu. O son görüşümdü. İnsanın gözü önünde babası ölümüne gidiyor."

Bilemiyorsun, nasıl acı çekti. Aklıma televizyonda gördüklerim geliyor. Son nefesini nasıl verdi, çok acı çekti mi? Bir hafta içinde öldü gitti işte." (K5, 41).

Covid-19 kaynaklı ölümler, bilhassa hastanelerde, bakım evlerinde belirsiz zamanlarda meydana gelmektedir. Yaşlı ve kronik hastaların ölümleri belirgin olsa da, beklenmedik ve çeşitli travmatik sonuçlara neden olarak literatürdeki "iyi ölüm" niteliklerine uymamaktadır. Katılımcıların tümü söz konusu ölümleri "kötü ölüm" olarak nitelemektedirler. Bu ölümlerin, yakınlarının yanında değil tek başına yalnız bir biçimde izole edilerek, huzur yerine fiziksel ve duygusal açılar içinde, sevdiklerinin yanı başında bulunmadan, helalleşmeden, vedalaşmadan olduğunu vurgulamaktadırlar.

Taziye Olgusunun Toplumsal ve Kültürel İşlevleri

Taziye terim olarak, "birine sabır telkin etmek", yakınları vefat etmiş insanlara sabır göstermelerini teşvik etmek, baş sağlığı dilemek, kendilerini teselli ederek yaşadıkları acıları paylaşmak anlamına gelmektedir (Çağrı, 2021). İnsanlık tarihi boyunca, cenaze törenleri, sevilen birinin ölümünü detaylandırma ve yeniden anlama sürecinde varoluşsal dönüm noktaları olarak hizmet etmiştir (Cardoso, 2020). Bu törenler birçok toplumda önemli geçit törenidir. Her kültüre özgü farklılıklar varken, tüm kültürlerde yas tutmada ortak olan belirli motifler vardır. Bu tür ortak motifler arasında, çoğu kültürde cenaze ritüelleri tarafından sunulan sosyolojik işlevler vardır (Ademiluka, 2009:9). Bazı toplumlarda uygun bir cenaze töreni ile onurlandırılanların yalnızca yaşamları topluma faydalı olduğu düşünülen insanlara yaraşmaktadır. Kötü ve tembel insanlar düzgün bir cenazeye uygun değildir (Ademiluka, 2009:18).

Cenaze törenleri aynı zamanda acıyı toplumsal kılma pratiğidir (Kara, 2009b:595). Bir kriz durumu olan ölümün meydana getirdiği boşluğu, toplumun kendisi kapatmaya gönüllüdür. Bu süreç cenazenin evden çıkmasından defin işlemine, taziye ve yas sürecinin tümüne yayılmaktadır (Balık, 2019:11). Olağan süreçte seyredecek bu toplumsal kabuller, olağanüstü bir zaman ve koşulları ifade etmesi anlamında salgın günlerinde zikredilen nitelikte gerçekleşmemektedir. Ölümde toplumsal destek gittikçe azalmaktadır. İnsanlar salgının verdiği, kimi zaman manasız, endişelerle definden, taziyeden ve ölenin yakınlarından uzaklaşmaktadırlar. Acının toplumsal kılınmasının aksine durum yalnızlık ve güvensizlik olarak ortaya çıkmaktadır. Elbette toplum ve cenaze sahipleri, durumu farklı gerekçelerle değerlendirmeye tabi tutmaktadırlar. Söz konusu hususları K6 ev K8 şöyle dile getirmektedirler:

"Abimi defin için köye götürdük. Bazı köylülerimiz virüs kendilerine bulaşır diye uzaklaştılar, bazıları da mahcup olduklarından dolayı mezara yaklaştılar. Küçük bir köy, herkes birbirini tanıyor, zorunlu olmasaydı belki kimse mezarlığa da gelmezdi. Defnettikten sonra herkes evine çekildi. Normal koşullarda herkes taziye evine gelir, oturur, teselli ederdi. Taziye ise köyde derme çatma bir şekilde oldu." (K8, 36).

"Ninemin, yaşı ilerlemişti, hastalığın en amansız olduğu dönemde, hastanede vefat etti. Halam ile amcam yıkadılar. Köyde defnettik. Normal bir defin töreni olmadı. Bizi en çok üzen şey ise köylülerin

hiçbir şeye icabet etmemeleri oldu. Kalabalık değildi, gelenler de uzak durdular. Tabutun içinde olan birinin virüs bulaştıracağını düşünmeleri insanı çok rahatsız ediyor. Şahsen aile olarak hepimizi etkiledi. Hatta mezarlığa gelenler bizi telefonla arayıp taziye dileklerinde bulundu." (K6, 43).

Taziyelere katılmamak geçerli mazeretlere dayanmadığı sürece toplum tarafından onaylanmamaktadır. Çünkü taziye gevşeyen toplumsal ilişkileri revize eder, akrabalık bağlarının pekişmesine ya da yeniden yapılanmasına destek olur (Parin vd., 2012:221). Buna karşın salgın koşulları insanların hızlı ve etkin bir şekilde toplumsal hayata uyum sağlamaya engel olmaktadır. Toplum oldukça önemli olan taziye ve yas sürecinin böyle geçirilmesinde haklı gerekçeler gösterebilmektedir. Bu noktada pandemi koşulları insanları alıkoymaktadırlar. Kimi zaman kanuni yasaklama ve kısıtlamalar kimi zaman da insanların korkuları, ölüm ve sonrası sürecin tüm yükünün cenaze sahipleri tarafından yüklenilmesine neden olmaktadır.

Yalnız ve çaresiz bir ölümün ardından, cenaze törenlerinin askıya alınması ve bir tabutla birkaç aile üyesinin huzurunda hızlı bir cenaze töreni yapma ihtiyacı veda ritüellerinin etkisini azaltmaktadır. Anlam oluşturma sürecinin bazı aşamaları bastırılır, bu da kaybı kabul etmeyi zorlaştırır. Bir kayıpla tetiklenen akut yas süreci, psikolojik sağlık için önemlidir. Salgının getirdiği kısıtlamalar nedeniyle aile bireylerinin veda ayinlerini yapmalarının engellendiği andan itibaren yas, daha da acı verici ve hatta eksik hale gelebilir (Cardoso, 2020). Ölüm sonrası ritüeller sembolik anlamlar taşımakla beraber, ölümün anlamlı bir biçimde kabullenilmesini sağlamaktadırlar. Ancak kayıp yaşayan bireyler kayıp sürecinin anlam bulmasına kaynaklık edecek toplumsal güçten yoksun kalmaktadırlar. Bu husus yaşanan ilk etkili duygudan sonradan ortaya çıkacak yaş ve uyum mekanizmalarında da etkili olmaktadır. Cenaze yakınları hastanede, gasilhanede, camide, mezarlıkta bekledikleri desteği görememekteler. Olağan ritüellerden yoksun olmayı K3 şu ifadelerle dile getirmektedir:

"Hastanede olay başladı, imam bile cenazeyi yıkamıyor. Ben ve abim, evlatları olarak imamla beraber yıkadık. Beraber kefenledik. Normalde camiye götürülmesi lazım, gece hastanenin morgunda beklettik. Sabah erkenden de alıp mezara götürdük. Üstünde Kur'an okuyamadık, düzgün bir cenaze namazı kıldıramadık. Sadece cenazenin başında birkaç kişi kıldık. İnsanlar çekine çekine tabutu arabaya koydular. Hızlıca gömüldü. İnsanlar ayaküstü bizi sordu dağıldılar. Bitti her şey, baş başa kaldık acımızla. Bu da üzüntünüzü birkaç daha arttırdı." (K3, 50).

Taziye sürecinde, ölenin yakınlarını bir an önce sosyal hayata dahil etmek de bulunmaktadır (Dikici ve Büyükdoğan, 2020: 49-50). Taziye, ölen kimsenin yakınlarını teskin ve teselli etmek, sabırlı olmalarına destek olmak gibi birçok toplumsal faaliyette gözlemlenebilecek, sosyolojik geniş bir alana kaynaklık etmektedir. Ayrıca, ölümün vuku bulmasıyla mezarın kazılması, cenazenin defnedilmesi ve taziye gibi uygulamalarla taziye olgusu sosyal, kültürel ve dinsel tutum ve anlayışlarla şekillenen zengin bir ritüel niteliğine de sahiptir (Parin vd., 2012:214). Taziye önemli bir toplumsal alandır. Araştırma alanında hala güçlü bir şekilde toplumsal varlığını sürdürmektedir. Üstlendiği toplumsal işlevler hala canlılığını sürdürmektedir. İster köylerde isterse kentlerde olsun ürettiği toplumsal ilişkiler dolayısıyla hem taziye sahiplerine bir toplumsal saygınlık katmakta hem de

dayanışma ve bütünleşme sağlamaktadır. Taziye ortamını ve işlevlerini K3 ve K9 şu belirlemelerle yapmaktadırlar:

"Amcamın oğlu ile beraber hastaneye kaldırıldık. Yetmiş bir yaşındaydı. Ancak o entübe oldu, vefat etti. Taziye evin önüne birkaç tane sandalye konularak yapıldı. İnsanlar buruk bir şekilde gelenleri karşılıyordu. Birçok insan da gelemedi. Normalde bizim taziyelerimiz çok kalabalık olur. Her köyden minibüslerle insanlar gelir. Yemekler verilir. Kuran okunur, dualar edilir. Üç gün süreyle yakınlarına destek olunur. Yalnız bırakılmaz bu sürede. Taziye sahipleri de bundan mutlu olur, gurur duyar. Ancak bu salgın zamanında taziye sahipleri istediği gibi ikramda bulunamıyor, ağır layamıyor misafirlerini. Köylerden yakın yerlerden gelen insanlara yemek bile verilemiyor, eve davet edilemiyor pandemiden dolayı. Akrabalar bir arada olamadı. Bu durum bizler için zor oldu." (K9, 38).

"İnsanlar kaynaşıyor, akrabalık ilişkileri de geliyor. İnsanlarla ilişkilerin geliyor. İnsan sevdiğilerinden tavsiye almak istiyor. Hele bir de tek başına bir vefat olduğunda, taziye kurduğunda başkalarının taziyelerini de anlamaya çalışıyor. Şimdi taziyeler benim için daha anlamlı geldi, çünkü taziye sahibi yanında destek istiyor, sevdiğilerini görmek istiyor." (K3, 50).

Biyografik Meşrulaştırılma Aracı Olarak Taziye

Taziye kültürü toplumsal hayatta bir sosyal sermaye birikimi olarak da değerlendirilebilir. Bu kültürün yas yaşayan bireylerde psikolojik, sosyal ve manevi açılardan sükûna erdirici, acıyı yatıştırıcı etkisi karşılıklı ilişki ağlarının bir ürünü olarak kabul görmektedir. Sosyal sermaye, kentleşme nedeniyle aile, eş, dost ve akrabalarla bağların zayıflamasına karşın, kişilerin hayatlarında yaşantılarıyla elde ettikleri bir toplumsal değerdir. Yas döneminde bu birikim ile birey, yalnız kalmamakta, maddi ve manevi güçlüklerle bir başına bırakılmamaktadır. Sosyal sermayenin eksikliğinde güven ve ağı ilişkileri bakımından yas sürecini zorlaştırmaktadır (Ataman ve Barış, 2019:107). Cenaze aracının arkasından oluşan kortej, ölen kişilerin sosyal konumları konusunda ipuçları vermektedir. Ayrıca defin ve taziye sürecinde kişisel desteklerin ve katılımın fazla oluşu toplumsal bir güç göstergesi olarak değerlendirilmektedir (Parin vd., 2012:220).

Bourdieu, Coleman ve Putnam başta olmak üzere birçok sosyolog sosyal sermaye kavramı üstünde durmuşlardır. Bourdieu, birbirine birçok açıdan bağlı ekonomik, kültürel ve sosyal olmak üzere üç sosyal sermaye türünü temellendirir. Sosyal sermaye, toplumsal ilişkilerde güven ve sosyal ilişki ağlarıyla insanlar arasında çeşitli bağlar ortaya çıkarır. Böylece toplumsal hayatta çeşitli statü ve güç ilişkileri üretilir. Bu durumda her birey için hayat biriktirilmiş bir tarihtir (Yarçı, 2011). Yaşanılmış her hayat geriye miras bırakmaktadır. Bu mirasın toplumsal görünümü ölen kişinin nasıl bir hayat sürdürdüğüyle alakalıdır. Hayat boyunca biriktirilmiş dostluklar, destek olunmuş kişiler, katkıda bulunmuş çeşitli faaliyetlerle kişi bir sermayeye sahip olmaktadır. Toplumsal hayatta var olma, görünür olma, işlevsel olma kişinin ölümünde kendisinin manevi şahsiyetine gösterilecek hürmetin de göstergesi olacaktır. Bu nedenle araştırma alanında ölen kişilerin taziyeleri bir toplumsal değerlendirme mekânı olarak da telakki edilmektedir. Taziyenin kalabalık oluşu, hem ölen kişinin

hem de yakınlarının sahip oldukları dostların, arkadaşların da bir ispatı niteliğindedir. Olağan koşullarda taziyelere akraba, komşu zaten bulunmaktadır. Bunların yanı sıra taziyeye sahipleri için en önemli unsur kaybettikleri yakınlarının kendi hayatında biriktirdiği arkadaşlar ve dostlardır. Her taziyeye sahibi açık ya da gizli bu ilişkilere şahit olmak istemektedir. İlgili hususlarda K3 ve K8 yaşadıklarını şu vurgularla dile getirmektedirler:

"Taziye kuramamak insanın acısını ikiye katlıyor. Eşimiz dostumuz var. Memlekette bizi tanıyan insanlar var, gelir oturur. Akrabaların gelir acını, yasını paylaşır. Acaba kimsesi mi yok, taziyeye kuramadılar, bir anlamda güç göstergesidir. Ben şahsen hala rahatsızlığımı yaşıyorum. Bingöl'de pek nadir oldu, o da bize denk geldi. Taziye insanı acısını unutturuyor. Fatiha okumak, dua etmek, günahlarını hafifletiyor. Hem ölen kişinin sevenleri dostları hem de cenaze sahibinin sevenleri bir araya gelse kardeşleri, akrabaları, eşi, dostu. Zor günlerde yanımızda olacağını anlatıyor. İnsanlar gurur duyuyor, seviniyor. Hatta taziyeye yerinde oturması insanın gönlünü ferahlatıyor, güven veriyor. İnsan sevdiklerinin hep yanında olsun istiyor gelip taziyede bulunsun, otursun. Bunlar kültürümüzde çok kıymet gören şeyler." (K3, 50).

"Tanınan, saygın, köklü bir esnaftı abim. Taziyesinin normalde çok yoğun geçeceğini düşünüyorum ama böyle olunca köyde yapmak zorunda kaldık. Gelenlere yaklaşamıyorduk. Bir şey bulaştırma ihtimalimiz olur diye. Oturacak yer yok, sandalyeler kaldırılmıştı. Taziyede abimin arkadaşları gelse onlar teselli verse çünkü arkadaşlarını işyerinde görmüşüm, kahvehanede otururken görmüşüm, kiminin fotoğrafları var onlar geldiğinde neredeyse abim gelmiş gibi olurdu, onlara sarılmak isterdim, bir nevi onlar artık benim abimin yerine geçmiş gibi oldular. Ama ne yazık ki." (K8, 36).

Marshall ölüm ve yaşam süreçlerini, hem birey hem de toplumsal kimliğin sosyal müzakeresinde, diyalektik bir perspektiften bir arada değerlendirir. Ona göre, insanlar yaşlandıkça ölüm sürecini anlamlandırırken, "biyografilerinin meşrulaştırılmasına" girişirler (Akt: Riley 1983:212). Her insan yaşadığı hayatın olumlanmasını, kıymetlendirilmesini ister. Hayatının boşa geçmediğini iyi ve güzel işlerle sürdürüldüğünün onaylanmasını diler. Bunun bir göstergesi olarak taziyeye merhum kişinin toplumsal bakımdan yeniden inşa edildiği bir süreç olarak değerlendirilebilir. Merhumun akraba, arkadaş ve diğer başka önemli kişilerin dile getirdikleri anılar, şahitlik ettikleri çeşitli konular dile getirilerek merhum kişi hakkında yeniden bir değerlendirme yapılmasına kaynaklık eder. Bir onurlandırma vesilesi olarak da kabul edilebilecek söz konusu durum merhumun yakınları için de bir gurur vesilesi olmaktadır. Bu nedenle salgın nedeniyle meydana gelen ölümlerde bu hususun toplumsal olarak ifade edilememesi de önem arz etmektedir:

"Taziye evin önündeki bahçede bir iki sandalye konularak gelenlerin ağırlanması yapıldı. Gelenler taziyelerini bildiriyor ayaküstü bir Fatiha okuyup gidiyorlardı. Taziyeler buruk geçiyor. Benim babam her taziyeye giderdi, toplumda hiçbir şeyden geriye kalmazdı, cemaat adamıydı. Benim babamın taziyesinde üç kişi yok ki Fatiha okusun babamın taziyesi böyle mi böyle olacaktı. İnsanlar gelsin, babamızı anlatsın, iyi bir insandı, bize iyiliği dokundu desin. Hakkımızı helal ediyoruz denilsin. Gelenler hemen gitmesin, ama uzaktan selam ile bir samimiyet bir destek bir teselli ortamı da

oluşmuyor. İnsanlar neredeyse ayıp olmasın diye gelip Fatiha okuyup taziyesini bildiriyor ve malum koşullar belirtilerek müsaadesini isteyip gidiyor." (K1, 51).

"Biri taziye geldiğinde ölen kişiye kıymet verdiğini de, yakınlarına da kıymet verdiğini gösterir. İnsanlar da, kim geldi, kim gitti, taziyesi çok muydu, seveni var mı, dostları var mı, merak ederler, bunlar da önemli. İnsanlar için ölenler boşuna mı yaşadı, memlekette tanıdığı çok mu, konumu, ilişkileri, ticareti, memuriyeti zamanlarında insanlara yardım etti mi, sevenleri var mı, bütün bunlar insanların acısı hafifliyor. İnsanlar ne güzel kıymet vermiş gelmişler, bu bizim yöremizde önemlidir." (K3, 50).

Bunlarla beraber insanlar kaybettikleri kişiler hakkında konuşmak ve ölen kişiyi tanıyanlarla konuşmak isterler. Bu şekilde ölen kişinin iyi bir hayat sürdüğünü ve bunun bir hikâye olarak zamana dayanabileceğini belirtilir. Dolayısıyla kalıcı bir biyografinin oluşturulması herkes için önem arz eder (Mallon 2008:13). Cenaze süresince ölen kişinin iyi bir insan olduğuna dair konuşmaların yapılması, çeşitli hatıraların paylaşılması, cenaze sahipleri için yaslarını anlamlandırmada bakımından da önemli bir unsurdur (Kara, 2009a:41). Taziye sahipleri, ölen yakınlarının sahip olduğu özelliklerin yeniden dile getirilmesini istemektedir. K11 babasının toplum nezdinde sahip olduğu bu özelliklerin zikredilmesinin kendileri için önemini şu sözlerle dile getirmektedir:

"Memlekette bileni, seveni çoktu. Normal koşullarda taziyesi çok kalabalık olurdu. Bu civarda babamı herkes çok severdi. Çocukları çok severdi. Dargınlıklarda barışmalar için önyak olurdu. Hep haklı olandan yanaydı. Önder, lider bir özelliği vardı. Örnek bir hayat sürdü. Kimseyi kırmış değildir, insanlara faydalı olan biriydi. Bunun için herkes gelip taziyede bulunmak isterdi. Ama bu pandemi bize bu taziye yaptırdı. Üç beş sandalye, kısa bir süre. Keşke böyle olmasaydı." (K11, 47).

Birçok katılımcı köyünde ya da evinin önünde, ayaküstü bir şekilde, başsağlığı için gelenlerin olduğunu birkaç sandalye ile insanlara hizmet edildiğini getirmektedir. Bunun yanı sıra birkaç katılımcı da hiç bir şekilde taziye kurmadığını belirtmişlerdir. Babasının taziyesini kuramayan K5 yukarıdaki hususla ilgili şunları dile getirmektedir:

"Keşke taziye kurabilseydik. Dualar okunsaydı. İnsanlara hizmet edeyim, babam için Fatiha okumaya gelmişler. Taziyede acını paylaşırsın, muhabbet edersin, eskileri yâd edersin. Babamın anıları anlatılsın. Taziyede hep tanıdık insanlar: bu babamın arkadaşıydı, bu köylümüzdü. Bunlar abimin arkadaşı, benim arkadaşlarım. Babamın dostları var, iyi bir ömür sürmüş. İş arkadaşları, babam seviliyormuş demek ki. Herkes hatırımızı bilmiş gelmiş." (K5, 41).

Travmatik Yas - Karmaşık Yas

Salgın sürecinde, yakınlarını kaybeden bireyler için yas kaçınılmaz ve çok boyutludur. Birçok aile, sevdiklerinin acı çektiğini ve son anı kaçırdığını bilerek acı yaşarlar. Dahası, cenaze töreni gibi ritüelin yokluğu kederle sonuçlanır ve sosyal kültürel yas sürecini bozar. Olağandışı olan bu

pandemide çok fazla kişi daha uzun süreli yas bozukluğu riski altındadır (Zhai ve Du, 2020:80). Salgın döneminde ölümlerin yakınlarından da hastalandığı söz konusudur. Anne babasını kaybeden birçok katılımcıya da aynı zamanda korona virüs bulaştığı bilinmektedir. Bu nedenle bu kişiler birçok ritüelden uzak kalmak durumunda kalmaktadırlar. Taziyeye katılamama, birlikte teselli bulamama, taziye evinden ve yakınlarından uzak olma, yaşanan travmatik durumu daha da artırmaktadır. Belirtilenler için örnek bir durum K1'in ifadelerinde belirginlik kazanmaktadır:

"Diğer kardeşler ölmeden önce annelerini görmüşler, gidip taziyede bulunmuşlar, ama salgında hastalandığı için eşim bunların hepsinden uzakta evdeydi. Durduramıyorum duygusal olarak kriz geçiriyor, daralıyordu. Defnin sonrasında kardeşler beraber anne evinde toplandılar. Bütün kardeşler, akrabalar orada gelenleri ağırladılar. Biz yine kendi evimizde karantinada dört duvar içinde acı çekiyoruz. Olup biteni telefonla öğreniyor ve daha da kahroluyorduk. Taziyenin bitiminde bu kez eşimin babası rahatsızlandı ama henüz karantinada olduğu için onun da yanına gidemiyordu. Onu da mı görmeden ölecek diye müthiş bir endişe yaşıyordu. Ancak karantina süresi bittikten sonra babasını kardeşlerini görebildi, sarılabildi. Ama bir süre sonra babası da vefat etti. Acısı iyice katlandı." (K1, 51).

Beklenmedik ölüm, sosyal izolasyon, güvensiz ve endişeli bağlanma, yasla manevi mücadele, yetersizlik gibi risk faktörlerin her biri, Covid-19 salgını bağlamında meydana gelen ölümleri karakterize eder. Özellikle savunmasız yaşlılar veya riskli sağlık koşullarına sahip olanlar için, Covid-19 ölümleri genellikle solunum desteğiyle bile, tanıdan sonraki günler içinde aniden gelir. Geleneksel bakım verememe ve ölmekte olanların başucunda bir rahatlık ve sevdiklerine yakınlaşma şansı bulamayanlar ölümün ardından ağır bir suçluluk hissetmekte (Menzies, 2020). Katılımcıların bilhassa önem atfettikleri en önemli hususlardan biri yakınlarının yalnız başlarına, sevdiklerinden uzakta vefat etmeleridir. Bu süreç sağlıklı bir ayrılığın oluşmasına engel olmaktadır. Son anlarında yakınlarında olmamak son isteğini sormamak, son sözlerini duyamamak geride kalanlarda çeşitli boşluklar oluşturmaktadır. Ölümle yaşanılacak ayrılıklarda helalleşme geride kalanlar için önemli bir ferahlama referansı olarak değerlendirilmektedir. Ancak birçok katılımcı yakınlarıyla helalleşemedikleri için sorumluluk hissetmektedirler. Bu hususa örnek olarak K3 ve K8 şunları ifade etmektedirler:

"Evde ölmenin acısı daha hafiftir, alışıyorsun, koronada insan acı hiss ediyor. Yoğun bakımda ne yaşadığı ne geçti başından. 'gel cenazene al' dediler. Evde olsaydı vicdanen de insan elinden geleni yapardı. Ama alıp götürüyorlar 'eve gidin biz sorun olduğunda sizi ararız'. Son üç gün göremedik konuşamadık. Helallik isteyemiyorsun. Son arzusunu bile söyleyemedi. Belki de söylemek istediği bir şeyi vardı, belki bir şeyi paylaşmak istiyordu evlatlarıyla." (K3, 50).

"Göğüs servisinde yatarken onunla konuşuyorduk ama konuşmaya kıyamıyordum. İnsanın dilinin ucuna birçok şey geliyor. Hakkını helal et bile diyemiyordum, yorulmasın diye. Aradan altı ay geçmesine rağmen helalleşemedik diye içimde bir burukluk var. Abimin ölümü diğer yakınlarımdan

ölümünden kat kat etkili oldu. Babamın, ablamın ölümleri de oldu ama abimin ki çok ağır biz vedalaşamadık zor bir süreç geçirdik. Yas sürecini de yaşayamadık." (K8, 36).

Yakınlarını kaybeden bireyler Covid-19 salgınından dolayı toplumsal travma yaşamakta ve bu nedenle kolektif yas tutmaktadır. Dünya ölçeğinde bu travmatik durum milyonlarca insanı yoğun yas ve depresyonun içine sokmaktadır (Çubuk, 2020:91). Her insan kendine has nitelikler taşımaktadır, bu nedenle yas tutma sürecinde birçok bireysel farklılıklar ortaya çıkacaktır. Yasın süresi ve yoğunluğu, ölen kişinin yaşı, kaybedilen bireylerle olan ilişkisi ve ölümün gerçekleşme durumuna göre birey için farklı anlamlar taşıyacaktır (Bildik, 2013; Savaş, 2020:82). Kolektif özelliği yanında her birey kendi yaşantı ve özellikleri ile yaş sürecini yaşamaktadır. Özellikle eş ve çocukların yaşadıkları yas daha müstakil ve yoğun olabilmektedir. K8 ve K12 bu konuda şunları dile getirmektedirler:

"Yas zor bir durum gerektiği gibi yaşayamadığımız için hala etkileniyoruz. Abim yengemi çok seviyordu güçlü bir ilişkileri vardı, bize hep örnek gösterilirdi. On beş yirmi gün sonra ancak yengeme abimin öldüğünü söyleyebildik. Yengem bu travmayı bu yaşam boyu atamaz diye düşünüyorum." (K8, 36).

"Babam hepimiz için çok değerliydi. Çok sevilen sayılan biriydi. Herkes çok etkilendi özellikle annem. Sekiz ay önce vefat etti biz hala her gün hiç ara vermeden annemi mezara götürüyoruz. Mezarla babama sesleniyor. Kuran okuyor, dua ediyor. Kar ya da yağmur yağdığında 'babanız kar ve yağmur altında ne yapar üşür' diye hüzünlenmektedir. Teyzemler her gün düzenli ararlar. Her biri farklı saatlerde arayarak destek olmaya çalışıyorlar." (K12, 27).

Olağan Toplumsal Hayata Uyum

Yas tutmanın normal hayata uyum için en önemli süreci, kişinin öldüğü ve geri dönmeyeceği gerçeğiyle yüzleşmektir. Bu gerçekliğin kabulünün bir kısmı, en azından bu hayatta yeniden bir araya gelmenin imkansız olduğuna inanmaya başlar. Bu nedenle yapılması gereken bazı işler mevcuttur. Bunlar; kayıp gerçeğini kabul etmek, kederin ıstırabını yönetmek, merhumun olmadığı bir dünyaya uyum sağlamak ve yeni bir yaşama başlarken merhum ile sabırla ilişki kurmaktır (Worden, 2009:39). Bu noktada toplumsal hayata çabuk ve sağlıklı olarak dönme önem arz eder. Yas tutan kişiler, etkilendikleri oranda hayata katılmakta çeşitli zorluklar yaşamaktadırlar. Ancak bu topluma dâhil olma sürecinin, travmatik düzeyi yüksek olan bu ve benzeri kayıplarda, zor olduğu kabul edilmektedir. Özellikle yasin toplumsal olarak yaşanılmaması, beraber olarak ritüellerin gerçekleştirilememesi yas sürecini çeşitli derecelerde geciktirmektedir. Dolayısıyla yas yaşayan kişilere yönelik her türlü sosyal destek onların hayata uyum sağlamalarına katkı sunacaktır. Ancak bu uyumun oldukça zor olacağını K7 ve K8'in ifadelerinde tespit etmek mümkündür:

"Hala aklıma geliyor, bir türlü unutamıyorum. Annem elimi tutmuş beni bırakma diyor, beni eve götür evde ölmek istiyorum diye. O günden itibaren annemin yaşadığı eve girmedim. Hafta sonu evde

kalıyorduk. Her zaman bahçede dolaşırdı. Çevreyle ilgileniyordu. Sanki birazdan ağacın dibinden, bir köşeden çıkacak. Sanki ablama gitmiş geri gelecek, bir türlü alışamadım." (K7, 49).

"Yakınlarımıza, arkadaşlarımıza gelmeyin diyorduk ama yine de yanımızda görmek istiyorduk. Keşke burada olsalardı diyorduk. Sarılmak istiyorduk, arkadaşlarımıza yeğenlerime sarılamadım anneme sarılmak isterdim gelen dostlarıma sarılmak isterdim abilerime ama maalesef uzaktan uzağa teselli etmek nasıl etkili olur ki. Bunu yaşayamadık bu ağırlık hala üstümüzde. Bunlar acıyı geciktiriyor bir boşluk hissi oluşturuyor. Hayaldir diyorum yedi ay geçmiş hala inanamıyorum, sanki gerçek birleşmemiş gibi geliyor bana, en önemli nokta vedalaşmadık. Maneviyat önemli bir teselli kaynağı ona dayanmak zorundayız. Zaman bu konuda galiba biraz daha bizi ferahlatacak. Gün geçtikçe uyumumuz daha çok gelişecek diye düşünüyorduk travmatik bir durum bildiğiniz gibi." (K8, 36).

Yas süreci bireylerin olağan hayat akışına dâhil olmalarında engelleyicidir. Öz bakım gibi birçok faaliyet aksatabilir. Çalışma hayatına dönmek, önceki ilişkilerinin devamını sağlamak benzeri gündelik davranış ve sorumluluklarında çeşitli sorunlar yaşaması muhtemeldir. Dolayısıyla bireylerin hayatını olağan akışına uyum göstermesi için yas sürecini anlamlı bir şekilde sonlandırması gerekmektedir (Kara 2016:252). Yasın toplumsal kılınması yani, kayıp yaşayan kişilerin kardeşleriyle, yakınlarıyla, arkadaşlarıyla bir arada bulunması, onlardan destek alması, onlara sarılması, beraber ağlanması, ağıtların yakılmasını ifade etmektedir. Böylece, yasin neden olduğu birçok zorluk da paylaşılarak azaltılabilmektedir. Ancak salgın dönemindeki ölümlerin neredeyse hepsinde yasin toplumsal kılınmasını engelleyen kısıtlamalar, korkular gibi çeşitli nedenler mevcuttur. Söz konusu hususları katılımcılarımızdan üç kişi şöyle dile getirmektedir:

"Taziyede sarılma çok güzel bir şey. Zor zamanda sarıldığında adeta ondaki acıyı da çekiyorsun paylaşıyorsun. Uzaktan birbirini selamla, sarılma yok tokalaşma yok. Sarılmak ne güzel bir lütufmuş. Ağlamak meğerse ne önemliymiş. Bırakınız ağlasınlar, insanlar birbirlerine sarılıp ağlıyor. Çocuklar kardeşler akrabalar. Bu olmadığında acı içine atıldığında sonradan infilak eder. Ağlayışlar, ağıtlar bir ateş tutuşuyor yanıyor, alevleniyor ve sönüyor. Ancak böyle olmadığında için için yanan bir ateş gibi yas uzun ve yoğun sürer." (K1, 51).

"Evin içindesin, hiçbir kardeşin yanında değil, akrabaların yok yapayalnızsın acı çekiyorsun dört duvar arasında, çocuğuna, annene, kardeşlerine, kimseye sarılamıyorum, ağlayamıyorsun. Çok etkilendim, on günde on yıl yaşlandım diyorum." (K5, 41).

"Mezardan evin önüne geliyorsun. Herkes dağılıyor tek başına kalıyorsun. Tek başınasın acın daha artıyor. Allah kimsenin başına getirmesin. Zor bir zamandı. Acımızı yaşayamadık kimseyle paylaşamadık. Üç beş kişi bir araya gelemedi. Kardeşler gelemedi, gerçekten de insanların birbiriyle acısını paylaşması eşini dostunu görmesi çok önemli." (K3, 50).

Kaybın travmatik olduğu yerlerde, yas yaşayanların dünyasını yeniden inşa etmek daha zor olabilir. Olayı anlamlandırmak, ölen kişi hakkında konuşmak, onu hatırlamak ve düşünmekten

kaçınılmaktadır (Mallon 2008:6). Bu yas tutma süreci olağan olarak kişinin artık hayatta olmadığı gerçeğiyle yüzleşme ile anlam kazanacaktır.

Yas yaşayanlar, kayıplarına uyum sağlarken genellikle belirli önemli dönemlerden geçerler. Kederlerini anlamayı, kabul etmeyi ve acı verici duyguları yönetmeyi öğrenirler. Bir amaç ve anlam duygusunu yeniden kurmaya ve umut verici bir gelecek için olasılıkları görmeye başlarlar. Sevdiklerinin ölüm hikâyesini kendilerine anlatabilir ve başkalarıyla paylaşabilirler. Yavaş yavaş bir hatırlatma dünyasına geri dönerler ve merhumla içselleştirilmiş anlamlı bağları üretirler (Goveas ve Shear, 2020:1120).

Tüm katılımcılar, yakınlarının son zamanlarında kendilerinin yanında olmadıklarından açtıklarını, kimi zaman da suçluluk duyduklarını, onların son arzusunu öğrenemediklerini, onlarla helalleşemediklerini, vedalaşmadıklarını belirtmişlerdir. Ayrıca, aileleriyle beraber yas tutamadıklarını, çoğu kişinin evinde izolasyon nedeniyle süreci tek başına yaşadıklarını ve hala ölümü kabullenemediklerini belirtmişlerdir. Bu durum yakınların tümüne yayılmakta ve dolayısıyla söz konusu hususlar travmatik bir boyut kazanarak kolektif yasa dönüşmektedir.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Covid-19 kaynaklı ölümler birçok bireysel ve toplumsal etkiye bulunmuştur. Bu ölümler ölen kişilerin yakınları ve diğer insanlarda ölüme anlam yükleme konusunda çeşitli zorluklar meydana getirmektedir. Meydana gelen ölümler; hastaların yoğun bakım ünitelerinde izole edilmeleri, tek başlarına, fiziksel ve duygusal acılarla, kimseyle vedalaşma fırsatı olmadan gerçekleşmektedir. Kötü ölüm olarak adlandırılan bu ölümler; yakınlarını kaybedenlerde, ölümlerin izole edilerek gerçekleşmesi ve bu sürece dâhil olamamalarından dolayı suçluluk duygusuna sebep olmaktadır. Bunun yanında, ortaya çıkan yas toplumsal olarak paylaşılammakta, bireysel ve yoğun olarak yaşanmaktadır. Aile, akraba ve arkadaşların desteğinden yoksun olarak yaşanan bu durum yası karmaşıklaştırıp anlamlı bir şekilde sonlandırılmasını zor kılmaktadır. Yas tutanların geleneksel destek kaynaklarından yoksun kalması, toplumsal hayata uyum sağlamada zorluk yaşamalarına da sebep olmaktadır. Bu süreçte olağan dışı koşulların varlığı birçok dini toplumsal faaliyetin ortaya çıkmasını engellemektedir. İnsanların ölüm ve sonrası ritüellere dâhil olamamaları ölüm sürecinin toplumsallığına engel oluşturmaktadır. Taziye süreci acıyı ve yası toplumsal alana taşınmaktadır. Bu alan, krizin aşılmasında toplumsal desteği ortaya çıkarır. Ancak defin ve taziye arzu edilen boyutta yapılamadığından, toplumsal desteğin ortaya çıkma fırsatı engellenmektedir.

Özellikle taziye merasimi ölen kişilerin toplumsal saygınlığı açısından önem arz etmektedir. Bu süreçte ölen kişiler hakkında dile getirilenler, onların yaptıklarının yeniden değerlendirilmesine olanak sağlamaktadır. Dolayısıyla bu merasimle ölen kişilerin hayatları, taziyelerini sunanlar tarafından anılar, yaşantılar gibi çeşitli deneyimlerle yeniden inşa edilmektedir. Böylece sürdürülen hayatların meşru kılınmasına olanak sunulmaktadır. Ancak bu merasimler yapılamadığında söz konusu yeniden inşa ve biyografik meşrulaştırma süreci engellenmiş olmaktadır.

Dolayısıyla belirtilen tüm bu sorunları onarıcı, telafi edici toplumsal pratiklerin tasarlanması önem taşımaktadır. Uygun zamanda ölen kişiler için mevlit verilmesi, kurban kesilmesi gibi toplu anma merasimlerin yapılması ölüm ile ilgili ritüellerin amaçladığı bazı işlevleri yerine getirecektir. Salgın sürecinin ölüm ve ritüellere ilişkin etkilerinin uzun vadede oluşturacağı etkilerin izlenmesi de benzer olası durumların anlaşılmasına katkı sunacaktır.

ARAŞTIRMAYA İLİŞKİN ETİK BİLGİLER

Araştırma Bingöl Üniversitesi Bilimsel Araştırma ve Yayın Etik Kurulu'nun 19.03.2021-E.10037 tarih ve sayılı yazı ile etik açıdan uygun bulunmuştur.

ÇATIŞMA BEYANI

Bu çalışmada herhangi bir potansiyel çıkar çatışması bulunmamaktadır.

KAYNAKÇA

- Ademiluka, O. (2009). The sociological functions of funeral mourning: Illustrations from the Old Testament and Africa. *Old Testament Essays*, 22(1), 9-20.
- Akpolat, Y. (2013). Ölüm sosyolojisi'ne dair: Ölüm ideolojisi ya da ölümün toplumsallaştırılması olarak Eshab-ı Kehf miti. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 51, 121-135.
- Aries, P. (2020). *Batıda ölümün tarihi*. I. Gürbüz (Çev.). İstanbul: Everest Yayınları.
- Ataman, E. ve Barış, İ. (2019). Sosyal sermaye ürünü olarak taziye kültürü ve kurumsal bir hizmet olarak yas danışmanlığı: Türkiye-Almanya örneği. *Artvin Çoruh Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 5(2), 93-112.
- Bal, H. (2013). *Nitel araştırma yöntemi*. Isparta: Fakülte Kitapevi.
- Balık, H. (2019). Modern dönemde taziye geleneği: Taziye evleri (Batman örneği). Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.
- Baş, T. ve Akturan, U. (2013). *Nitel araştırma yöntemleri*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Bauman, Z. (2012). *Ölümlülük, ölümsüzlük ve diğer hayat stratejileri*. N. Demirdöven (Çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları
- Bear, L. et al. (2020). 'A good death'during the Covid-19 pandemic in the UK: A report on key findings and recommendations. Erişim tarihi: 20 Mart 2021. http://eprints.lse.ac.uk/104143/4/GoodDeath_Report_FINAL.pdf
- Bildik, T. (2013). Ölüm, kayıp, yas ve patolojik yas. *Ege Tıp Dergisi*, 52(4), 223-229.
- Bradbury, M. (1996). Representations of 'good' and 'bad' death among deathworkers and the bereaved. G. Howarth, P. C. Jupp, (Ed.), *Contemporary Issues In The Sociology Of Death, Dying And Disposal* (ss: 84-95). New York: Palgrave Macmillan DOI 10.1007/978-1-349-24303-7
- Burcu, E. ve Akalın, E. (2008). Ölüm olgusu üzerine sosyolojik tartışmalar. *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları (HÜTAD)*, 8, 29-54.
- Büyüköztürk, Ş., Akgün, Ö., Karadeniz, Ş., Demirel, F. ve Kılıç, E. (2014). *Bilimsel araştırma*

yöntemleri. Ankara: Pegem Akademi.

- Cardoso, É. A. de O., et al (2020). The effect of suppressing funeral rituals during the COVID-19 pandemic on bereaved families. *Revista latino-americana de enfermagem*, , 28. Erişim tarihi: 01 Nisan 2021. <https://www.scielo.br/pdf/rlae/v28/0104-1169-rlae-28-e3361.pdf>
- Carr, D., Boerner,K., Moorman:(2020). Bereavement in the time of coronavirus: Unprecedented challenges demand novel interventions. *Journal of Aging & Social Policy*, 32(4-5), 425-431.
- Charmaz, K. (1980). *The social reality of death*. California: Addison-Wesley Publishing.
- Çağrıçı, M. (2021). *Tâziye*. Erişim tarihi: 25 Mart 2021. <https://islamansiklopedisi.org.tr/taziye>
- Çubuk, B. (2020). COVID-19 ile gelen kayıp nesne, yas ve depresyon. *Yalova Sosyal Bilimler Dergisi*, 10(21), 90-99.
- Dağlı Ayakdaş, D., Büyükbayram, A. ve Baysan Arabacı, L. (2020) "COVID-19 tanısı alan hasta ve ailesine psikososyal yaklaşım. *İzmir Katip Çelebi Üniversitesi Sağlık Bilimleri Fakültesi Dergisi* 5(2), 191-195.
- Demertzis, N. ve Eyerman, R. (2020). Covid-19 as cultural trauma. *American journal of cultural sociology*, 8(3), 428-450.
- Diş Başok:(2018). Modern bir teşebbüs: Ölümü inkâr ve ölümlle mücadele. *Beytulhikme*, 8(1), 377-393.
- Durmuşoğlu, K. ve Ataman, K. (2018). Kutsaldan sekülere: değişen ölüm algısı üzerine sosyolojik bir değerlendirme. *BEÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 5(1), 123-149.
- Elias, N. (2001). *Loneliness of the dying*. Bloomsbury Publishing.
- Ertem, M. (2020). COVID-19 pandemisi ve sosyal damgalama. *İzmir Katip Çelebi Üniversitesi Sağlık Bilimleri Fakültesi Dergisi*, 5(2), 135-138.
- Exley, C. (2004). The sociology of dying, death and bereavement. *Sociology of Health & Illness*, 26(1), 110-122.
- Fang, C. ve Comery, A. (2020). Understanding grief in a time of COVID-19 - a hypothetical approach to challenges and support. Erişim tarihi: 10 Nisan 2021 https://advance.sagepub.com/articles/preprint/Understanding_grief_in_a_time_of_COVID-19_-_a_hypothetical_approach_to_challenges_and_support/12687788
- Gesi, C., Carmassi, C., Cerveri, G., Carpita, B., Cremone, I. M. ve Dell'Osso, L. (2020). Complicated grief: What to expect after the coronavirus pandemic. *Frontiers in Psychiatry*,11. doi.org/10.3389/fpsy.2020.00489
- Goveas, J. S. ve Shear M. K. (2020). Grief and the COVID-19 pandemic in older adults. *The American Journal of Geriatric Psychiatry*, 28(10), 1119-1125.
- Hamid, W. ve Jahangir, M. S. (2020). Dying, death and mourning amid COVID-19 pandemic in Kashmir: A qualitative study. *OMEGA-Journal of Death and Dying*, doi.org/10.1177/0030222820953708
- Kara, E. (2016). Yas süreci ve dini danışmanlık. *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*

DEUİFD Din Psikolojisi Özel Sayısı, 251-270.

- Kara, Z. (2009a). Ölüm fenomeni üzerine bir din sosyolojisi araştırması (Kayseri örneği). Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri.
- Kara, Z. (2009b) Ölüm Fenomeni Sosyolojik Bir Yaklaşım. S. Erdem (Ed). *Genç Akademisyenler İlahiyat Araştırmaları Sempozyumu 1-2 Mayıs*. İstanbul: M.Ü. İlâhiyat Fakültesi Vakfı Yayınları.
- Kıncal, R.Y. (2014). *Bilimsel araştırma yöntemleri*. Ankara: Nobel Yayıncılık.
- Lupton, D. (2020). Special section on Sociology and the Coronavirus (COVID-19) Pandemic. *Health Sociology Review*, DOI:10.1080/14461242.2020.1790919
- Marshall, V., W. (1980). Last chapters: A sociology of aging and dying . Belmont, CA: Wadsworth
- Aktaran: Riley, J. W. (1983). Dying and the meanings of death: Sociological inquiries. *Annual Review of Sociology*, 9(1), 191-216.
- Nerse:(2020). Kırsal alandaki yaşlıların ölüm yeri ve ölüm deneyimi arasındaki ilişki. *Sosyal ve Kültürel Araştırmalar Dergisi*, 6(13), 133-155.
- Parin, S., Bilgili A. E. ve Menak, Z. (2012). Kent(Li)leşme pratiğinde yeni bir olgu: Taziye evleri ve farklılaşan sosyo-kültürel pratikler. *Yakın Doğu Üniversitesi (YDÜ) Sosyal Bilimler Dergisi*, 5(2), 212-229.
- Patton, M.Q. (2014). *Nitel araştırma ve değerlendirme yöntemleri*. M. Bütün:B. Demir (Çev.). Ankara: Pegem Akademi.
- Riley, J. W. (1983). Dying and the meanings of death: Sociological inquiries. *Annual Review of Sociology*, 9(1), 191-216.
- Sabar:(2000). Bereavement, grief, and mourning: A gestalt perspective. *Gestalt Review*, 4(2), 152-168.
- Sağır, A. (2012). Toplu merasimlerden belediye hizmetlerine kurumsallaşan ölüm bağlamında bir ölüm sosyolojisi denemesi. *Electronic Turkish Studies*, 7(2), 903-925.
- Sağır, A. (2013). Ölüm, kültür ve kimlik: Iğdır Ölü Bayramı ile Meksika Ölü Günü örneği. *Milli Folklor*, 25(98), 125-137.
- Sağır, A. (2016). Ölüm sosyolojisi bağlamında yemek, cenaze ve ölümün sofrası pratikleri üzerine. *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 20(1), 1-20.
- Sargın N. ve Kutluca, V. (2020). COVID-19 salgını sürecinde yetişkinlerin tepkileri. *Bilge Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 4(2), 64-70
- Ünal, M. S. (2011). Zamansız ölüm: Geleneksel ve modern toplum karşıtlığında ölümün yeri. *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 11(2), 121-133.
- Yakkaldevi, A. (2013). The sociology of death and dying. *Golden Research Thoughts*, 2(7), 1-8.
- Yarçı:(2011). Pierre Bourdieu'da sosyal sermaye kavramı. *Akademik İncelemeler Dergisi*, 6(1), 125-135.
- Yıldırım, A. ve Şimşek, H. (2008). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.

Zhai, Y., ve Du, X. (2020). Loss and grief amidst COVID-19: A path to adaptation and resilience. *Brain, Behavior, and Immunity*, 87, 80-81.